

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ АНИМАЛИСТІК ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Нұрбеков Талғат Балтабекұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан

Андатпа. Мақалада қазақ ертегілеріндегі анималистік лексика фольклорлық дәстүрдің негізгі элементі ретінде қарастырылады. Бұл шығармалардың бейнесі мен сюжеттік дамуына айтарлықтай әсер етеді. Қазақ ертегілердегі әртүрлі жануарлардың сипаттамалық элементтер рөлдерін қалай орындайтыны талданады. Ұсынылып отырған мақалада қазақ ертегілеріндегі анималистік лексика талданады. Мақаланың мақсаты – қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканың, зоонимдердің лингвомәдени сипаттарын анықтау. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, этникалық және мәдени ерекшеліктерді бейнелейтін әлемдегі ең бай және алуан түрлі тақырыптық топтардың бірі және ұлттық тілдік бейненің бөлігі болып табылатын «жануарлар атаулары» тобының лексикасын зерттеу әлемнің әртүрлі тілдерінің материалдарында ұзақ және сәтті жүзеге асырылды.

Зерттеу жануарларға қатысты лексикалық бірліктерді егжей-тегжейлі талдауды, оларды жіктеуді және сюжеттердегі функционалдылықты бағалауды қамтиды. Мақала қазақ ертегілерінің мәдени және тілдік ерекшеліктері және олардың әлемдік фольклордың кең контекстіндегі орны туралы жаңа түсініктер береді. Зерттеу нәтижелері фольклористерге, лексикографтарға және қазақ халқының мәдени мұрасы мен тілдік ерекшеліктеріне қызығушылық танытқандарға пайдалы болады.

Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйене отыра, өзіндік пікірімізді білдірдік. Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексикасына толық талдау жүргіздік.

Кіріспе. Кез келген халықтың тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының айнасы. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайтарады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өндейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибе қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде әлемнің тілдік бейнесі жасалады [Оспанова Ф.А., 2006. – 28]. Осы тұрғыдан қарағанда халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, діліне, тіршілік-тынысына қатысты құнды дереккөздердің бірі – ертегілер деп айтуға болады.

Өйткені ертегі – халық шығармасы, елдің мұрасы, қазынасы. Онда елдің болашаққа деген сенімі мен үміті, арманы, бақыт, шындық туралы ойлары

тоғысып жатады. Тіпті қай халық болса да өзінің даму жолында әрқилы тосқауылдан өтеді. Сол жолдардың кейбір көрінісін, түйгендерін ертегі арқылы қалдырады. Қай елдің ертегісі болсын ғасырлар бойы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа таратылып, біздің дәуірімізге де жетті. Ертегі арқылы қазақтың тілдік қоры бүгінге дейін жеткен. Тілдік қуаты бүгінгі ұрпаққа дарыды.

Тіл арқылы адамның өзі осы әлемде өмір сүріп, сол әлемді таниды. Бір тілдік ұжымның санасында қалыптасқан ақиқатты концептуалдау және категориялау ғаламның тілдік бейнесінің бір көрінісі саналады. Ғаламның тілдік бейнесі арқылы уақыт пен кеңістік бірлігінде ғаламның түрлі ұлттық бейнесі қалыптасып, сақталады. Жеке тұлғалардың бірінші кезекте білімі мен тәжірибесі жайындағы ақпараттар мен оларды өзгертуге тілдің ғана мүмкіндігі бар. Ғаламның ұлттық бейнесі халықтың тұрмыс-тіршілігі, табиғаты, құндылықтары мен тарихынан құралады. Солай ғаламның тілдік формалары негізінде қалыптасқан мағыналар ғаламның концептуалды бейнесін суреттер, бейнелер арқылы, анығырақ концептілер арқылы толығыады. Адамның танымдық және заттық қызметі негізінде қалыптасқан концептілер жүйесі «ғаламның концептуалды бейнесін» құрайды. Жинақталған қорытындылар мен абстракцияның нәтижесінде концепт көптеген ассоциациялар, білімдердің менталды теориясы ретінде анықталады. Солай, концептілер ғаламның фольклорлық бейнесінің негізін құрайды. Фольклор жанрларының ішінде мифпен өте тығыз байланыстысы – халық ертегілері [Қасымбекова А.,2020. – 140].

Ертегілерде кездесетін хайуанаттар есімдері, анималистік лексика немесе зоонимдердің лингвомәдени сипаты әр халықтың танымын, тұрмысын, мәдениетін анықтап көрсетеді. Анималистік лексика тілдің жалпы сөздік қорында айтарлықтай үлкен орын алады және зерттеу үшін бірегей және мазмұнды материал болып табылады. Лексиканың мұндай қабаты белгілі бір халықтың мәдени коды болып табылады, өйткені жануарлар әлемі адамдардың өмірімен тығыз байланысты және белгілі бір халықтың географиялық, тарихи, ұлттық және мәдени ерекшеліктерін қамтитын лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлармен анықталады. Анималистік лексиканы сөйлеушілер күнделікті жағдайларды суреттеуде де, адам өмірін, оның ішкі және сыртқы ерекшеліктерін жануарлардың мінез-құлық ерекшеліктерімен салыстырудың көркем құралы ретінде де пайдаланады. Анималистік лексика ғалымдардың назарын көптен бері аударып келе жатқан және лингвистикалық ғылым эволюциясының әртүрлі кезеңдерінде өзектілігін жоғалтпаған сөздер жиынтығы.

Негізгі бөлім.

Ертегі балаларды армандауға, мәнерлеп оқуға, шешен сөйлеуге, өз ойын еркін жеткізуге көптеп септігін тигізеді. Ертегі жанры баланың сана-сезімін оятып, қиялын қанаттандырады, жаманнан жирендіріп, адамгершілікке, кішіпейілділікке, имандылыққа баулиды. Сондықтан ертегі бала тәрбиесінде әрі білім, әрі тәрбие құралы болып табылмақ.

Ғылыми деректер бойынша, қазақ тіліндегі ертегілер бірнеше түрге бөлінеді: жануарлар жайындағы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілері, хикаялық ертегілер, сатиралық ертегілер, новеллалық ертегілер.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексикасы – бұл фольклорлық шығармалардың құрылымы мен мазмұнында маңызды рөл атқаратын жануарларға қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің ерекше категориясы. Қазақ ертегілерінде жануарлар мәтінді бейнелі бөлшектермен байытып қана қоймай, адамгершілік қағидалары берілетін маңызды метафоралар ретінде қызмет етеді.

Қазақ ертегілеріндегі жануарлар көптеген функцияларды орындайды. Олар басты кейіпкерлер, көмекшілер, антагонистер немесе тіпті символдар болуы мүмкін. Олардың рөліне байланысты олардың сипаттамалары мен мінез-құлқы оң немесе теріс болады.

Кейіпкерлер мен архетиптер: қазақ ертегілеріндегі көптеген жануарлар белгілі бір архетиптік белгілерді бейнелейді. Мысалы, Қасқыр көбінесе қарсылас ретінде әрекет етеді, ал түлкі епті және ақылды айлакер ретінде бейнеленуі мүмкін. Бұл архетиптік бейнелер адамгершілік пен адами қасиеттер туралы белгілі бір түсінік қалыптастыруға көмектеседі.

Моральдық сабақтар: ертегілердегі жануарлар көбінесе моральдық сабақтарды беру құралы ретінде қызмет етеді. Мысалы, қоянның ақымақтығы оның бақытсыздығына қалай әкелгені туралы ертегі даналық пен сақтықтың маңыздылығын көрсете алады. Жануарлардың көмегімен әмбебап принциптер мен мәдени нормалар беріледі.

Символизм: жануарлар өздерінің тікелей бейнесінен тыс символдық мағынаға ие бола алады. Мысалы, бүркіт күш пен тектілікті бейнелеуі мүмкін, ал жылан айлакерлік пен қауіпті бейнелеуі мүмкін. Бұл символдық мағыналар сюжетті қабылдауға және ертегілердегі тағылымның тереңдігіне әсер етеді.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканың өзіндік лексикалық және семантикалық ерекшеліктері бар:

Жиілік және әртүрлілік: кейбір жануарлар ертегілерде басқаларға қарағанда жиі айтылады. Мысалы, түлкі, қасқыр және аю өте жиі кездесетін кейіпкерлер. Оларды пайдалану жиілігі олардың мәдениет пен фольклордағы маңыздылығына байланысты.

Эпитеттер мен сипаттамалар: қазақ ертегілерінде жануарларды сипаттау үшін эпитеттер жиі қолданылады, бұл олардың символдық мағынасын

нығайтуға көмектеседі. Мысалы, «ақылды үкі» тіркесі кейіпкердің интеллектуалды қасиеттерін көрсетеді.

Фразеология және идиомалар: ертегілерде жануарларға қатысты фразеологиялық бірліктер мен идиомалар жиі кездеседі, оларды мәдени және моральдық көзқарастарды жеткізу үшін де қолдануға болады. Бұл өрнектер мәдени кодтың бір бөлігіне айналады және мәтінді түсіндіруге көмектеседі.

Қазақ ертегілерінің анималдық лексикасын басқа фольклорлық дәстүрлердің ұқсас элементтерімен салыстыру бірегей және ортақ белгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, белгілі бір жануарларды бейнелеудегі ұқсастық жалпы мәдени немесе тарихи әсерлерді көрсетуі мүмкін. Сонымен қатар, қазақ ертегілерінде жануарларды пайдалану ерекшеліктері сияқты бірегей аспектілер қазақ фольклорының ерекшелігін көрсетеді. Ұлттық әдебиетіміздегі зоонимдер жүйесі арқылы ұлттық таным-түсінігімізді молайта түсеміз.

Ұлттық зоонимдер жүйесінде зоонимдік негіздер қалыптасқан. Мәселен, жылқыға қатысты Шалқұйрық, Қарақасқа, Ақбоз, сиыр – Ақмүйіз, ит – Ақтөс, Ақмойнақ сынды ұлттық жүйедегі зоонимдер қатары анықталады [Мәдиева Г.Б., 2016. – 160].

Зоонимдер қандай да ұлттың, этностың экономикалық шаруашылығында жануарлардың қай түрлері өсірілетінен хабар береді. Мәселен, қазақ халқы үшін тұрмысына, шаруашылығына тиімді болған түйе, жылқы, сиыр, ешкі, қой сынды төрт түлік малды, ал ағылшын жұртында шошқаны бағу маңызды саналған. Зерттеушілер Г. Мәдиева, С. Иманбердиева, Д. Мәдиева зоонимдер қатарында тек қана жануарларды ғана емес, жәндіктерді, құстарды, мысықтарды да қарастырады. Зоонимдердің мәдени аялық ақпарат негізінде халықтың өмір сүру салты, ұлттық-мәдени ерекшелік, тарихи және этнографиялық мәліметтер, ұлттық дәстүр, ұлт таным-түсінігі ретінде анықталады [Раева А., 2021. – 34].

Осы орайда, жануарлардың аталуына тән уәжділікті аңғарамыз. Уәжділік этимологиямен шатастыруға келмейтін синхронды түсінік деп Ж. Бәйтелиева еңбегінде айтады. Солай, зерттеуші түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының уәждемелеріне әсерін тигізетін факторларды көрсетеді, олар үш негізден құралады.

Біріншіден, қоршаған ортаға түркі халықтарының байқағыштық қасиетінің жоғары болуы.

Екіншіден, жануарларға қатысты тілдераралық ононимияның болуы.

Үшіншіден, жануар атауларының екінші бір жануар атауы негізінде дамуы [Бәйтелиева Ж., 2007. – 32].

Сондай-ақ, халқымыздың тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты болғандықтан, төрт түлік малға қатысты зоонимдер шыққан тегіне, төлі негізінде қалыптасқан. Мәселен, қазақ тілінде жылқы жайлы зоонимдер көбіне жағымды атауға ие болса, түйе жайлы зоонимдер жағымсыз мағынаға ие. Мәселен, «сөзі түйеден түскендей» деп біртүрлі сөйлейтін жандарды айтады. Сондай-ақ, «аңқау», «ірі», «күшті» сынды қосымша семаларға ие [Исаева Ж., 2021. – 14].

Қазақ ертегілер әлемінде де қасқырға ерекше орын бөлінген. Деректерге сүйенсек, қасқыр келесідей негізгі қызметтерді атқарады: жас сәбилерді асырайды; қиын-қыстау кезеңде көмекке келеді; тұтастай халықтың ілкі ата-бабасы болып табылады. Эпостық жырларда қасқырдың символикалық мәні екі сатыда ашылады: тотемдік саты. Мұнда ол - ерлік пен қайсарлықтың, күштілік пен еркіндіктің символы. Көркем саты, мұнда, қасқыр - қорқаулық пен ашкөздіктің, сарандық пен ақымақтықтың символы. Қазақ ертегілеріндегі қасқырдың хайуандық кейпі жаратылыстанушы ғалымдардың ғылыми тұжырымдарымен сәйкес келеді: ел арасындағы аңшылық кәсіпке байланысты жинақталған тәжірибелер қасқыр туралы аллегориялық шығармалардың туындауына негіз болды. Қасқырдың ақ, қара, және көк түсте берілуінен халқымыздың әлем құрылысы туралы түсінігі айқын аңғарылады [Итеғұлова С.А., 2002. – 28].

Қорытынды.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканы талдау жануарлардың фольклорлық әлемнің негізгі элементтері ретінде маңыздылығын анықтайды. Онда сюжеттік желілер құрылып, адамгершілік туралы қағидалар қалыптасады. Қазақ ертегілеріндегі жануарлар тек кейіпкер ретінде ғана емес, сонымен қатар адами қасиеттер туралы идеяларды бейнелейтін бірлік.

Зерттеу көрсеткендей, қазақ ертегілеріндегі анималистік лексика айқын функционалдық жүктемеге ие: ол бейнелі метафоралар жасауға қызмет етеді, белгілі бір қасиеттерді бейнелейді және моральды құндылықтарды жеткізуге көмектеседі. Әртүрлі жануарларды қолданудың жиілігі мен мәнмәтінін талдау олардың мәдени және әлеуметтік нормаларды қалыптастырудағы маңыздылығын ашады.

Қазақ ертегілеріндегі анималистік лексиканы басқа фольклорлық дәстүрлердегі ұқсас құбылыстармен салыстыру қазақ фольклорының бірегей ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жалпы, бұл зерттеу тек қазақ фольклоры туралы ғана емес, сонымен қатар фольклорлық және мәдени жүйелерде болып жатқан кең үдерістер туралы түсінігімізді байытады.

Зерттеу нәтижелері фольклористика және лексикология саласындағы болашақ зерттеулер үшін жаңа кеңістіктерді ашады, сондай-ақ қазақ мәдени мұрасын сақтауға және насихаттауға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оспанова Ф.А. Фразеологизмдер уәждемесінің лингвомәдени аспектісі (қазақ және ағылшын тілдеріндегі материалдар негізінде). Автореферат. – Алматы, 2006. – 28 б.

2. Қасымбекова А. Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері негізінде): философия докторы (PhD) дәрежесіналу үшін дайындалған диссертация 6D021300 - Лингвистика. – Алматы, 2020. – 140 б.

3. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ., Мәдиева Д.Б. Ономастика: зерттеумәселелері. – Алматы, 2016. – 160 б.

4. Раева А. Зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктер (қазақ және түрік тілдері бойынша) // Әл-Фараби атындағы Қазақұлттық университеті хабаршысы. Шығыстану сериясы, 2021. – №4. – Б. 34-44.

5. Байтелиева Ж. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филология ғылымдарының ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 32 б.

6. Исаева Ж., Асенова А. Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты // Ясауи 2021. - №2. - Б. 129-138 университетінің хабаршысы. - [7] DianeLynn. Puff Puff with His Friends. - Page Publishing, Inc., 2021. – 14 p.

7. Итеғұлова С.А. Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесі. Автореферат. – Алматы, 2002. – 28 б.